

П. Сас // П'ятий Конгрес Міжнародної Асоціації Україністів. Історія. – Чернівці, 2003. – Ч. 1. – С. 191-194.

⁸ Акты ЮЗР. – Т. 2. – С. 59.

⁹ Щербак В. О. Чинники становлення козацької самосвідомості / В. О. Щербак // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань. – Київ – Черкаси, 1995. – Вип. 5. – С. 96.

¹⁰ ВУСР. – Т. 1. – С. 64.

¹¹ Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький... – К., 2003. – С. 102; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)... – С. 83.

¹² Там само.

Отримано 10.09.2015 р.

Володимир Верстюк

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА ЗА ГЕТЬМАНАТУ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ОЦІНЦІ М. КОСТОМАРОВА: ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Поняття, категорії та терміни, які використовував М. Костомаров для розкриття основних ідей своїх праць, інтерпретації головних факторів історичного процесу, пояснення й оцінки окремих історичних фактів, подій та явищ, сформувався під впливом таких чинників: робіт французьких просвітників XVIII ст.; фольклорно-етнографічного романтизму; норм християнської моралі; соціокультурного середовища, в якому жив і творив учений¹. Щодо термінології, яку використав дослідник для характеристики державотворчих процесів за гетьманату Б. Хмельницького, то історики спеціально її не вивчали. Правда, на окремі аспекти цієї проблеми звертали увагу В. Антонович², Д. Багалій³, О. Гермайзе⁴, О. Гончар⁵, М. Грушевський⁶, О. Грушевський⁷, Д. Дорошенко⁸, М. Драгоманов⁹, Я. Козачок¹⁰, І. Крип'якевич¹¹, В. Матях¹², Ю. Пінчук¹³, П. Попов¹⁴, Д. Сондерс¹⁵ та О. Ясь¹⁶.

Вже у статті «Боротьба українських козаків з Польщею в першій половині XVII ст., до Б. Хмельницького» (1856 р.) М. Костомаров висловив важливе міркування, що «в Україні задовго до Богдана український народ вів енергійну боротьбу з Польщею за свою релігійну і громадянську самостійність»¹⁷. Зазначав на тому, що в кожному наступному повстанні проти Речі Посполитої участь народу була ширшою, аніж у попередньому; «чим більше поляки намагалися погасити ці виступи, тим живіше народне почуття сприймало потребу звільнення руської землі від Польщі»¹⁸.

Дослідник був переконаний, що «витоки українства» беруть свій початок у глибокій давнині¹⁹, що «народ, котрий зветься українцями, малоросіянами, черкасами, русинами і просто руськими, належить до найдавніших нащадків племені слов'янського»²⁰, що назва «Україна» є відомою з XII ст.²¹.

Варто окремо наголосити на терміні «нація», який вчений застосовував у працях, причому одним із перших в українській історіографії, щодо народу України²². Його запровадження, поряд із більш поширеним «народ», підкреслювало окремішність українців як етносу, з власними особливостями історичного, економічного й культурного розвитку на певній території, від інших народностей, що мало велике значення у сенсі ствердження національної ідентичності²³.

Війну українського народу на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким проти Речі Посполитої дослідник ще наприкінці 1850-х рр. визначав як «козацьку революцію», в якій особливе місце належало релігійному фактору²⁴. Він розумів, що за масштабом та значенням події середини XVII ст. не вписувалися у рамки звичайного козацького повстання.

На думку М. Костомарова, кінець 1648 – початок 1649 рр. став переломним моментом у ставленні Б. Хмельницького та його оточення до майбутнього України. Він усвідомлював «дивну зміну, яку за короткий час зробила з ним доля»²⁵. Посилаючись на «Щоденник М'ястківського», вчений відтворив хід переговорів гетьмана з польським посольством А. Кисіля, що відбувалися в Переяславі впродовж лютого 1649 р. Микола Іванович для характеристики Б. Хмельницького використав таку цитату з історичного джерела: «єдиновладний самодержець руський»²⁶.

М. Костомаров вказав на важливість періодів відносного затишшя у війні для тих перетворень, що здійснювалися гетьманом в адміністративній та військовій сферах у 1649–1650 рр.: «Хмельницький розділив територію, визволену від поляків, на полки, але під ним розумівся не правильний армійський підрозділ, а певна ділянка південноруської землі: полк включав в себе міста, містечка, села і називався по імені головного, найбільш значного міста, де було правління полку»²⁷. Учений зазначив, що полки ділилися на сотні, останні – на курені; до складу гетьманського уряду – Генеральної військової канцелярії – разом з гетьманом входили обозний (начальник артилерії, що відповідав за побудову табору під час походів), осавул (обер-лейтенант), писар (державний секретар) та ін. На рівні полків і сотень керівництво здійснювалося полковою та сотенною старшиною з подібними назвами до генеральної²⁸.

Кордони козацької України не були сталими, оскільки становлення державності відбувалося в умовах війни. М. Костомаров писав: «На правій стороні Дніпра були полки: чигиринський (гвардія гетьмана), черкаський, корсунський, лисянський, білоцерківський, паволоцький, уманський, кальницький, канівський, животівський (напевно, те ж саме, що й брацлавський), поліський і могилівський. Ці полки займали частину сучасних Мінської, Волинської по р. Горинь, Подільської губерній і частину Червоної Русі біля Галича до Надвірні

<..>. На півдні козацтво займало степи до Бессарабії чи до білгородських татарських кочів'їв. На лівій стороні були полки: переяславський (в м. Переяславі зберігалася основна частина артилерії), ніжинський, чернігівський, прилуцький, ічанський, лубенський, ірклівський, миргородський, кропивнянський, гадяцький, полтавський і зеньківський. Вони займали простір сучасної Полтавської та Чернігівської губерній, частину Могилівської по Гомель і Дронів»²⁹. Дослідник акцентував увагу на тому, що слово «козак» перестало поширюватися виключно на військовий стан, а перенеслося на всю масу «південноруського народу», який повстав³⁰.

М. Костомаров слушно називав чигиринський полк «гвардією гетьмана», оскільки політичною столицею держави був Чигирин, а Київ зберігав статус духовно-культурного та релігійного центру Гетьманщини. Усвідомлюючи виняткове значення православ'я у національно-визвольній боротьбі й розбудові держави, Б. Хмельницький всіляко підтримував його, послідовно й рішуче обстоював майнові інтереси церков і монастирів, винагороджував їх земельними володіннями і маєтками³¹.

На жаль, історик не приділив належної уваги діяльності гетьмана по створенню боездатної армії; часто завищував чисельність як ворожих, так і українських військ. Правда, на сторінках монографії «Богдан Хмельницький» (в усіх чотирьох виданнях – В. В.) ми неодноразово можемо зустріти такі характеристики української армії: «дисципліноване військо»³², «мужні воїни», «сміливці»³³. За гетьманату Б. Хмельницького вона зазнала лише однієї поразки під Берестечком (червень-липень 1651 р.).

Посол великого гетьмана литовського Я. Радзивілла – Загорівський, який у червні 1653 р. відвідав ставку Б. Хмельницького під Печорами на Бузі, був вражений рівнем підготовки українського війська: «козацькі ряди стояли дуже красиво; майоріло чимало стягів»³⁴, окремі гармати були настільки великі, що «необхідно було шість коней, щоб зрушити їх з місця»³⁵.

Організація державного апарату, утримання війська, дипломатична діяльність потребували чималих коштів. «Грошовими справами», як стверджував учений, відав безпосередньо Б. Хмельницький³⁶. Правда, Микола Іванович не проаналізував, яким чином функціонувала податкова система, які були основні джерела поповнення Військового Скарбу (державного бюджету – В. В.), які грошові знаки були в обігу.

Щодо цивільного судового устрою, то він, на думку дослідника, був залишений без змін. «Польські закони по своїй природі зовсім не були суворими; до того ж значна частина законодавства та управління була запозичена з Русі в різні історичні часи через зближення єдиноплеменних народів, тому тодішній цивільний порядок в Україні, будучи польським, був в той же час руським», – писав М. Костомаров³⁷. Історик тут явно помилявся, бо на теренах козацької України за гетьманату Б. Хмельницького польське право втратило свою чинність. Продовжували діяти лише окремі збірки писаного права, зокрема, Литовські статuti, «Саксон» у переробці П. Щербича, «Порядок» Б. Троїцько-

го, «Право Холмське» в опрацюванні П. Кушевича, церковні книги тощо³⁸. Головну роль почало відігравати козацьке звичаєве право³⁹.

Особливу увагу М. Костомаров приділив «магдебурзькому праву», яке прийшло на українські землі ще в XIV ст.⁴⁰. На думку вченого, українці мали давні традиції «народоправства», коріння якого сягало часів Київської Русі, тому міське самоврядування за європейським зразком добре прижилося «на берегах Дніпра»⁴¹. Гетьман залишив його у таких містах: Брацлаві, Вінниці, Черкасах, Василькові, Овручі, Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові, Погарі, Малині, Козельці, Новгород-Сіверську та Стародубі. Крім того, зберегли цехи. Це було зроблено для того, щоб заручитися підтримкою міського патриціату, ремісників та купців, адже без продукції міста армія була б позбавлена військової амуніції⁴². Підтримка міщан мала і неабияке стратегічне значення, адже міста були своєрідними опорними пунктами в ході бойових дій, за стінами яких можна було захищатися або зупинятися на постій⁴³.

М. Костомаров вважав, що Б. Хмельницький «міг управляти сам і чинити самодержавно, не питаючи козацької ради, але спочатку він не порушував цієї давньої традиції»⁴⁴. Приймаючи в лютому 1649 р. посольство польського короля, він при обговоренні питання чисельності козацького реєстру заявив: «Не можу чинити проти волі ради, хоча б і бажав виконати волю короля»⁴⁵. Генеральна рада, що відбулася в березні 1650 р. у Переяславі, взагалі «була схожа на польський сейм і була справжніми національними зборами держави вільної та незалежної»⁴⁶.

У трактовці дослідника козацька Україна за гетьманату Б. Хмельницького показана як окрема держава, що мала свої кордони, органи влади та військо. Термінологія, яку використав М. Костомаров для її характеристики, сама за себе говорить.

На думку Миколи Івановича, потужним ударом «по зародку руської незалежності» став Білоцерківський договір, укладений 18 вересня 1651 р. між Військом Запорозьким і Польщею. За ним територія гетьманського управління обмежувалася Київським воєводством, у Брацлавському та Чернігівському воєводствах відновлювалася польська адміністрація, магнатам і шляхті поверталися їхні маєтності, козацький реєстр зменшувався з 40 до 20 тис.⁴⁷.

Польський сейм не затвердив цей договір, тому Б. Хмельницький міг вважати його недійсним⁴⁸. А після переможної для українців битви під Батогом (червень 1652 р.) відбувся остаточний розрив між Річчю Посполитою та козацькою Україною⁴⁹. У гетьмана з'явилася думка «зробити Україну самобутньою державою»⁵⁰.

На жаль, геополітична ситуація складалася не на користь Гетьманщини. Після Жванецької кампанії (жовтень-грудень 1653 р.) кримський хан став союзником Речі Посполитої⁵¹. За даних обставин Б. Хмельницький був змушений піти на зближення з Московією, що завершилося укладенням «Переяславсько-Московського договору 1654 р.» (таку назву угоди використовував М. Костомаров – *В. В.*)⁵². «Малоросіяни добре розуміли, що ні їхні внутрішні

сили, ні георгафічні умови розташування їхнього краю та сусідів не дадуть їм можливості утворити з себе окремої, ні з ким не зв'язаної держави; їх самотність може втриматися тільки в зв'язку і в постійному союзі з іншою державою, так, щоб цей союз тримався на взаємній вигоді...», – писав учений⁵³.

Характеризуючи українсько-московські відносини 1654 р., історик ще у монографії «Богдан Хмельницький і повернення Південної Русі до Росії» (1857 р.) використав термін «протекція»⁵⁴. На його думку, Гетьманщина зберігала за собою широку політичну автономію (судочинство, адміністрацію, збір податків, недоторканість прав шляхетського, духовного і міщанського станів, військо, чисельність якого зроста до 60 тис. вояків)⁵⁵. У четвертому виданні монографії «Богдан Хмельницький» (1884 р.) М. Костомаров зазначив, що у статтях договору 1654 р. із Росією було зафіксовано право очільника козацької України на пожиттєве володіння булавою; «до часу, коли судом Божим смерть трапиться гетьманові»⁵⁶. Таким чином, юридично визнавалася легітимність влади Б. Хмельницького як єдиного та повновладного володаря Війська Запорозького.

Сучасний український дослідник В. Горобець стверджує, що у висвітленні М. Костомарова комплекс документів, якими було юридично оформлено українсько-російський договір у березні 1654 р., виглядає як «договір двох рівноправних контрагентів»⁵⁷. Правда, М. Костомаров добре усвідомлював, що Росія не ставилася до козацької України як до рівноправного партнера. З цього приводу він написав таке: «Хмельницький з'єднував з Московією вільний народ, який здобув собі кривавими зусиллями незалежність і свободу, а московський уряд мав на увазі не народ, а області, що були випадково придбані, які при нагоді, можна було продати, проміняти, подарувати, коли буде вигідно»⁵⁸.

Впродовж 1654 – першої половини 1656 рр. українські війська спільно з російськими вели бойові дії проти Речі Посполитої. Але, як стверджував М. Костомаров, між Гетьманщиною та Московією «щось не ладналося»⁵⁹. Зокрема, історик акцентував увагу на непорозуміннях між українцями та росіянами під час облоги Львова восени 1655 р.⁶⁰, згадав про сподівання Б. Хмельницького укласти мир з поляками за умови визнання «самостійності України»⁶¹, пошуки нових союзників⁶². Тут доречно буде навести цитату з рецензії Миколи Івановича на працю харківського історика П. Буцинського «Про Богдана Хмельницького» (1882 р.): «З усіма однаково хитрував Хмельницький, всіх рівно обдурював, маючи на меті свою заповітну мрію – дати своїй Україні повну незалежність...»⁶³. Коментарі зайві.

Отже, М. Костомаров вважав, що Б. Хмельницький поєднав у собі хист державного діяча, дипломата і полководця, провідника українського народу у боротьбі за національне визволення та створення Української держави. Про це свідчить термінологія, яку використав історик при написанні своїх праць.

Примітки:

¹ Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / В. А. Смо-

лій, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь; Вступ. ст. і заг. ред. В. А. Смоля. – К.: Вища школа, 2005. – С. 366.

² Антонович В. Б. Н. И. Костомаров как историк / В. Б. Антонович // Киевская старина. – 1885. – № 5. – С. 26-34.

³ Багалій Д. І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України / НАН України. Ін-т укр. історіографії та джерел. ім. М. С. Грушевського (Харк. філ.), ХГП «НУА», Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, НАН України. Нац. б-ка ім. В. І. Вернадського; Упорядкув., вступ. ст., комент. В. В. Кравченко; Редкол.: В. В. Кравченко (головн. ред.) та ін. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – 662 с.: іл.

⁴ Гермайзе О. Ювілей української науки. Сорок років діяльності акад. М. С. Грушевського / О. Гермайзе // Життя і революція. – 1926. – № 10. – С. 94-99.

⁵ Гончар О. Т. Українофільська діяльність М. Костомарова у дзеркалі його епістолярю (середина 1850-х – початок 1860-х рр.) / О. Т. Гончар // Український історичний журнал. – 2010. – № 6. – С. 34-49.

⁶ Грушевський М. В сімдесяті роковини Кирило-методіївської справи / М. Грушевський // Український історик. – 1984. – № 1-4. – С. 219-224.

⁷ Грушевський О. Історичні статті Костомарова в «Основі» / О. Грушевський // Україна. – 1928. – № 1. – С. 73-90.

⁸ Дорошенко Д. І. Микола Іванович Костомаров / Д. І. Дорошенко. – К.-Лейпціг. – 96 с.

⁹ Драгоманов М. Микола Іванович Костомарів: житєписний очерк / М. Драгоманов. – Львів: Друкарня НТШ, 1901. – 41 с.

¹⁰ Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова): Монографія / Я. В. Козачок. – К.: НАУ, 2004. – 352 с.

¹¹ Крип'якевич І. Археографічні праці Миколи Костомарова / І. Крип'якевич // ЗНТШ. – Львів, 1918. – Т. 126/127. – С. 105-140.

¹² Матях В. М. Держава Богдана Хмельницького: історіографічна ретроспектива проблеми / В. М. Матях // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24-25 жовтня 1995 р). – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С. 148-156.

¹³ Пінчук Ю. Богдан Хмельницький в оцінці М. І. Костомарова / Ю. Пінчук // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24-25 жовтня 1995 р). – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С. 156-160; Його ж. Відображення елементів української національної ідеї в науковій спадщині М. І. Костомарова / Ю. А. Пінчук // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 78-88; Его же. Исторические взгляды Н. И. Костомарова (Критический очерк) / Ю. А. Пинчук. – К.: Наукова думка, 1984. – 191 с.; Його ж. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації / Ю. Пінчук. – К., 2009. – 306 с.; Його ж. Микола Івано-

вич Костомаров / Ю. А. Пінчук. – К.: Наукова думка, 1992. – 232 с.; іл.; Його ж. Полеміка між Михайлом Максимовичем і Миколою Костомаровим з приводу монографії «Богдан Хмельницький» / Ю. А. Пінчук // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К.: НАН України. Інститут історії України, 2005. – Вип. 16: Михайло Максимович і українська історична наука (Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М. О. Максимовича). – С. 60-72; Його ж. Постаць Богдана Хмельницького у творчості М. І. Костомарова / Ю. Пінчук // Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження Великого Гетьмана). Збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – С. 167-184; Його ж. Про історичну концепцію М. І. Костомарова та його погляди на особу Богдана Хмельницького / Ю. Пінчук // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань. – Київ-Черкаси, 1995. – С. 66-69.

¹⁴ Попов П. М. М. І. Костомаров як фольклорист і етнограф / П. М. Попов. – К.: Наук. думка, 1968. – 113 с.

¹⁵ Сондерс Д. Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності / Д. Сондерс // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С. 21-32.

¹⁶ Ясь О. З методики і термінології історичного дослідження поняття «архітектоніка», «структура» та «техніка викладу» / О. Ясь // Історичний журнал. – 2004. – № 1-2. – С. 79-86; Його ж. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.): Монографія: У 2 ч. / За ред. В. А. Смолія. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2014. – Ч. 1. – 587 с.; Його ж. Між достовірним та уявним. Микола Костомаров як історик-художник / О. Ясь // Український археографічний щорічник / За ред. П. Соханя (гол. редактор). – К.: Український письменник, 2010. – С. 232-250.

¹⁷ Костомаров Н. И. Борьба украинских козаков с Польшею в первой половине XVII века, до Богдана Хмельницкого / Н. И. Костомаров // Отечественные записки. – 1856. – Т. 108. – Кн. 9. – С. 195.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Его же. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. – М.: Изд-во «Чарли», 1994. – Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. – С. 8.

²⁰ Там же.

²¹ Там же.

²² Пінчук Ю. А. Питання національного самоусвідомлення у студії М. Костомарова «Гетманство Брюховецького» / Ю. А. Пінчук // Український історичний журнал. 2010. – № 1. – С. 182.

²³ Його ж. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування само-усвідомлення української нації / Ю. А. Пінчук – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 65.

²⁴ Костомаров Н. Богдан Хмельницкий. / 2-е изд., доп. / Н. Костомаров. –

СПб.: Изд-во книгопродавца Д. Кожанчикова, 1859. – Т. 1. – С. 6.

²⁵ Его же. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. – М.: Изд-во «Чарли», 1994. – Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. – С. 302.

²⁶ Там же. – С. 309.

²⁷ Там же. – С. 323.

²⁸ Там же.

²⁹ Там же. – С. 323-324.

³⁰ Там же.

³¹ Там же. – С. 394-395, 546-547.

³² Там же. – С. 282.

³³ Там же. – С. 498.

³⁴ Там же. – С. 600.

³⁵ Там же.

³⁶ Його ж. Малоросійський гетьман Зіновій-Богдан Хмельницький / М. І. Костомаров // Костомаров М. І. Галерея портретів: Біогр. нариси: Для серед. та ст. шк. віку / [Упоряд. і перед. В. О. Замлинського]; Пер. з рос. М. М. Ілляш; Худож. С. К. Семендяєв. – К.: Веселка, 1993. – С. 145.

³⁷ Его же. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. – М.: Изд-во «Чарли», 1994. – Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. – С. 395.

³⁸ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 205.

³⁹ Грозовський І. Звичаєве право Запорозької Січі / І. Грозовський // Радянське право. – 1991. – № 10. – С. 58-59; Гурбик А. О. Запорізька Січ і формування органів суду в Українській державі / А. О. Гурбик // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали республіканських історичних читань). – К., 1991. – С. 85; Його ж. Правові уявлення та народна правосвідомість / А. О. Гурбик // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. – К., 2001. – С. 57-70; Лазаревский А. М. Суды в старой Малороссии / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1898. – № 7-8. – С. 96; Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII ст. / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. – К., 1928. – Вип. 4. – С. 179-190; Його ж. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII ст. / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. – К., 1928. – Вип. 5. – С. 463-480; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 205; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: В 3 т. / Д. І. Яворницький. – Львів: Видавництво «Світ», 1990. – Т. 1. – С. 163.

⁴⁰ Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / В. А. Смолій,

Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь; Вступ. ст. і заг. ред. В. А. Смолія. – К.: Вища школа, 2005. – С. 438.

⁴¹ Там же.

⁴² Лемещенко К. Б. М. І. Костомаров про місцеве самоврядування як форму управління в українській державі / К. Б. Лемещенко // Часопис Київського університету права. – 2007. – № 2. – С. 48.

⁴³ Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. – М.: Изд-во «Чарли», 1994. – Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. – С. 397; Мельниченко В. М. Політика Богдана Хмельницького в господарській сфері / В. М. Мельниченко // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали П'ятих Всеукраїнських читань. – Київ-Черкаси, 1995. – С. 19-21.

⁴⁴ Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. – М.: Изд-во «Чарли», 1994. – Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. – С. 314.

⁴⁵ Там же. – С. 314.

⁴⁶ Там же. – С. 405.

⁴⁷ Его же. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России / Н. Костомаров // Отечественные записки. – 1857. – Т. 112. – Кн. 5. – С. 369-371; Его же. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. – М.: Изд-во «Чарли», 1994. – Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. – С. 543-548.

⁴⁸ Его же. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. – М.: Изд-во «Чарли», 1994. – Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. – С. 561.

⁴⁹ Там же. – С. 573.

⁵⁰ Его же. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг. / Н. И. Костомаров // Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 21 т., 8 кн. / Изд. Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым («Литературного фонда»). – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1905. – Кн. 6. – Т. 15. – С. 97.

⁵¹ Его же. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России / Н. Костомаров // Отечественные записки. – 1857. – Т. 113. – Кн. 7. – С. 33; Его же. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. – М.: Изд-во «Чарли», 1994. – Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. – С. 628-629.

⁵² Пінчук Ю. Постаць Богдана Хмельницького у творчості М. І. Костомарова / Ю. Пінчук // Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження Великого Гетьмана). Збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – С. 178.

⁵³ Костомаров Н. И. Мазепинцы / Н. И. Костомаров // Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 21 т., 8 кн. / Изд. Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым («Литературного фонда»). – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1905. – Кн. 6. – Т. 16. – С. 720.

⁵⁴ Его же. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России / Н. Костомаров // Отечественные записки. – 1857. – Т. 113. – Кн. 7. – С. 10.

⁵⁵ Там же. – С. 39-41.

⁵⁶ Его же. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. – М.: Изд-во «Чарли», 1994. – Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. – С. 648.

⁵⁷ Горобець В. Переяславський вибір Богдана Хмельницького 1654 року / В. Горобець // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 760.

⁵⁸ Костомаров Н. И. Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий / Н. И. Костомаров // Научно-публицистичні і полемічні писання Костомарова [Зібрані заходом академічної комісії української історіографії / За ред. М. Грушевського]. – К.: ДВУ, 1928. – С. 153.

⁵⁹ Его же. Исторические монографии и исследования. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1884. – Т. 11: Богдан Хмельницкий. Историческая монография. – 4-е изд., доп. и испр. – Т. 3. – С. 182.

⁶⁰ Там же. – Т. 3. – С. 208.

⁶¹ Там же. – Т. 3. – С. 220.

⁶² Там же. – Т. 3. – С. 229-230.

⁶³ Его же. Рец. на кн.: О «Богдане Хмельницком» П. Буцинского. – Харьков, 1882 / Н. Костомаров // Южный край. – 1882. – № 693. – С. 2.

Отримано: 30.08.2015 р.

Ольга Ковалевська

ІКОНОГРАФІЧНІ ТА МИСТЕЦТВОЗНАВЧІ ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ В ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ XVII–XVIII ст.

Актуальність досліджень з історії термінології та особливостей її сучасного вжитку обумовлюється розвитком історичної науки та вітчизняного джерелознавства, введенням у науковий обіг нових видів та груп історичних джерел, як місцевого, так й іноземного походження, розробкою фахівцями окремих термінів і понять, з одного боку, й зростанням навчальної, науково-популярної літератури, в якій спостерігається суцільне різночитання та строкатість вживання як автентичних історичних понять, так і кабінетних термінів пізніших часів, запроваджених для означення подій, явищ, епох, територій минулого.

Історіографія питання є незначною і дуже фрагментованою. Окремі питання походження, вживання й еволюції деяких понять і термінів, свого часу досліджувалися філологами, мовознавцями, істориками мистецтва та музейниками. Одним з ґрунтовних досліджень слід вважати працю Н. Замятіної,